

ЧИ ДОПОМОЖЕ ЛІКВІДУВАТИ КАТУВАННЯ НОВИЙ КПК?

WILL ELIMINATE TORTURE NEW PDA?

Климчук М.П.,

*доцент кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ*

Степанов О.С.,

*доцент кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ*

Здійснено аналіз чинного кримінального процесуального законодавства та практики його застосування на предмет дієвості законодавчих приписів щодо недопущення незаконного впливу на учасників кримінального провадження. Висловлено пропозиції, спрямовані на усунення катування, жорстокого поводження чи покарання.

Ключові слова: кримінальні правопорушення, органи досудового розслідування, прокуратура, суд, катування, застосування насильства, права людини.

Проведен анализ действующего уголовного процессуального законодательства и практики его применения на предмет действительности законодательных предписаний по недопущению незаконного воздействия на участников уголовного производства. Высказаны предложения, направленные на устранение пыток, жестокого обращения или наказания.

Ключевые слова: уголовные преступления, органы предварительного расследования, прокуратура, суд, пытки, применение насилия, права человека.

The analysis of the current criminal procedure law and practice in terms of the effectiveness of legal regulations to prevent undue influence on the participants in the criminal proceedings. Been proposals aimed at eliminating torture and cruel treatment or punishment.

Key words: criminal offense, the criminal investigation, prosecution, trial, torture, violence, human rights.

Постановка проблеми. Проблема катувань і жорстокого поводження із людьми у правоохоронних органах лишається однією із найгостріших. Про це йдеться у Національній доповіді про ситуацію із забезпеченням захисту прав людини, яку українська делегація надала членам Ради ООН з прав людини в рамках другого циклу Універсального періодичного огляду. У Національній доповіді Уряд, зокрема, зазначив, що за період першого кварталу 2012 року до підрозділів внутрішньої безпеки МВС надійшло 211 скарг про катування і тілесні ушкодження. У той же час, в установах пенітенціарної служби факти застосування тортур та іншого жорстокого поводження не мають поширеного характеру і, як правило, допускаються лише в поодиноких випадках [1].

Однак статистичні дані правозахисних організацій свідчать, що масштаби застосування насильства в Україні значно більші. За повідомленням Генеральної прокуратури, в 2012 році до суду спрямовано 44 кримінальних провадження, пов'язані із застосуванням насильства співробітниками ОВС стосовно 88 осіб, із них за ст. 127 КК України (катування) – 8 кримінальних проваджень щодо 21 особи [2].

У той же час слід відзначити, що набуття чинності новим Кримінальним процесуальним кодексом України має сприяти усуненню низки проблем, які призводили до проведення неефективного розслідування за скаргами на катування.

Аналіз останніх досліджень. Окремі питання незаконного впливу на учасників кримінального провадження з боку посадових осіб та кримінально-процесуальні заходи щодо їх запобігання досліджували у своїх працях такі науковці, як В.І. Бояров, К.В. Легких, М.А. Погорельський, Б.Г. Розовський, С.В. Слинько, В.М. Тертишник, М.Є. Шу-мило, Д.В. Ягунов та ін.

Мета дослідження. Зміни у суспільному житті країни та аналіз опублікованих праць із цієї проблематики засвідчують чимало проблем, які залишаються невирішеними у практичній діяльності органів досудового розслідування, прокуратури та суду. Отримання показань за допомогою катувань залишається одним з найпоширеніших методів отримання зізнань, незважаючи на законодавчу заборону

під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність (ч. 2 ст. КПК України) [3]. Такі види порушень закону, як «тіньове» затримання, затримка в його реєстрації, утримання під надуманим приводом і надалі продовжують використовуватися.

Окрім того, у зв'язку із новою регламентацією діяльності слідчих та оперативних підрозділів у КПК України від 13.04.2012 року, виникає низка питань щодо дієвості засобів запобігання катуванню з метою отримання доказів у кримінальному провадженні. Зазначене спонукає до аналізу чинного кримінального процесуального законодавства та практики його застосування на предмет дієвості законодавчих приписів щодо недопущення незаконного впливу на учасників кримінального провадження, висловлення пропозицій щодо його покращення.

Зміст статті. Прийняття нового КПК України стало одним з кроків щодо виконання вимог Європейського суду про термінове проведення конкретних реформ Україною у своїй правовій системі, забезпечення викорінювання практики жорстокого поводження під час тримання під вартою, проведення ефективного розслідування. Так, відповідно до ст. 3 Конвенції в кожному окремому випадку, коли подається скарга, в якій піднімається питання про жорстоке поводження, і що будь-які недоліки такого розслідування мають ефективно усуватися на національному рівні.

Дійсно, новий КПК, на перший погляд, унеможливає катування. Так, відповідно до ч. 2 ст. 11 КПК України, забороняється під час кримінального провадження піддавати особу катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню, вдаватися до погроз застосування такого поводження, утримувати особу у принизливих умовах, примушувати до дій, що принижують її гідність [3].

Найчастіше катування застосовувалось одразу після затримання. Протокол про затримання складався вже після «роботи» із затриманим і одержання зізнання у вчиненні злочину. Між моментом фактичного затримання особи

та моментом реєстрації затримання могло минути від кількох годин до кількох днів. Новий КПК спеціально визначив, що особа є затриманою з моменту, коли вона силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд із уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному цією особою. Крім цього, КПК передбачає доволі жорсткі вимоги щодо реєстрації затримання та доставляння до відповідного відділку міліції, включаючи обов'язок провести розслідування у випадку невиправданого тривалого доставляння.

У справі «Василь Іващенко проти України» заявник скаржився, що він піддавався тортурам з боку поліції під час його арешту. Європейський суд відхилив доводи Уряду про те, що застосування фізичної сили співробітниками міліції було викликано власною поведінкою заявника, як необґрунтованою. Крім того, Суд відзначив, що подані заявником пояснення про походження тілесних пошкоджень на пальцях були Урядом повністю проігноровані. Уряд також не зробив спроби оскаржити доводи заявника про жорстоке поводження з боку міліції. Взвзявши до уваги відповідні медичні докази та доводи сторін у цій справі, Суд дійшов висновку, що заявник зазнав нелюдського і такого, що принижує гідність, поводження з боку міліції в день його затримання [4].

На сьогоднішні затримати особу без судового дозволу за новим КПК значно складніше, і це призвело до зменшення кількості кримінально-процесуальних затримань на 30%, або на 850 випадків щомісяця. Кількість клопотань слідчих і прокурорів про взяття під варту скоротилося на 45%, число обшуків – на 30% [2].

Безперечно, заборона новим КПК обґрунтування судових рішень показаннями, наданими слідчому або прокурору, гіпотетично робить марним отримання письмових зізнань від затриманого. Саме на суд покладається обов'язок отримання доказів винуватості безпосередньо на судовому засіданні. Таким чином, новий КПК передбачає нову систему оцінки доказів, за якої показання не є доказами, якщо вони не дані суду. Це означає, що немає жодного змісту в тому, щоб катувати особу, оскільки попередні показання суд автоматично оцінювати не може.

Крім того, новим КПК передбачена вимога про те, щоб особа, яка здійснила затримання, негайно повідомити затриманому зрозумілою для нього мовою підстави затримання та у вчиненні якого злочину він/вона підозрюється, а також роз'яснити право мати захисника, отримувати медичну допомогу, давати пояснення, покази або не говорити нічого з приводу підозри, негайно повідомити інших осіб про його чи її затримання і місце перебування, вимагати перевірку обґрунтованості затримання та інші процесуальні права, передбачені КПК.

Слід погодитись з К.В. Легких, що в цілому аналіз положень нового КПК України свідчить про позитивні зрушення у напрямку недопущення проявів катування на досудовому слідстві. Зокрема, змінено становище адвоката-захисника, роль якого часто зводилась до фіксації фактів знущань, катувань, які застосовувались до його підзахисного, та зверненнями зі скаргами та клопотаннями до прокурора; надані додаткові можливості для впливу на досудове розслідування з метою реалізації засади змагальності та недопущення порушень прав людини [5].

Крім того, положення нового КПК України, які передбачають обов'язковість внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань у всіх випадках існування обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення (ст. 214 КПК) [3], дають змогу вирішити неодноразово констатовану в рішеннях Європейського суду проблему численних відмов у порушенні кримінальної справи за відповідними скаргами осіб, та провести усі необхідні слідчі дії, що має вирішити проблему невжиття усіх необхідних слідчих дій для збору доказів під час проведення розслідування.

Щодо обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, то позитивним є те, що, по-перше, між триманням під вартою і підпискою про невийзд з'явився домашній арешт (ст. 181 КПК), крім того, стосовно підозрюваного і обвинуваченого може бути застосовано також електронний засіб контролю (ст. 195 КПК) [3].

Також у відповідності з вимогами ч. 3 ст. 176 КПК України прокурор під час досудового провадження вже повинен довести, що встановлені під час розгляду клопотання про застосування запобіжних заходів обставини, є достатніми для переконання, і що жоден з більш м'яких запобіжних заходів не може запобігти доведеним під час розгляду ризикам.

Пішла у небуття ст. 96 КПК України від 1960 р. – явка з повинною, яка довгий час вважалася за своєю сутністю основним доказом вини. Саме це положення КПК України довгий час було метою органів досудового розслідування, оскільки після одержання явки з повинною злочин фактично знімався з обліку як нерозкритий і створювалася видимість благополуччя у розкритті злочинів.

Вкрай важливим, на нашу думку, є законодавче закріплення у новому КПК положення про недопустимість доказів, отриманих внаслідок істотного порушення прав і свобод людини, гарантованих Конституцією України (ст. 87 КПК), в тому числі пряме віднесення до істотних порушень прав людини таких діянь, як «отримання доказів внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження (п. 2 ч. 2 ст. 87 КПК) [3], а також порушення права особи на захист (саме це фактично зняло проблему відсутності захисника під час дачі підозрюваному показань на початковому етапі розслідування злочину); отримання показань від особи, яка не була повідомлена про своє право відмовитись від давання показань, а також у разі отримання показань від свідка, який надалі буде визнаний підозрюваним.

Так, у справі «Григор'єв проти України» (Grigoryev v. Ukraine) (заява № 51671/07, рішення від 15.05.2012 р.) Європейський суд зазначив, що за відсутності правдоподібної версії Уряду про причини виникнення тілесних ушкоджень у заявника під час його перебування під контролем правоохоронців, мав місце факт катування з метою отримання зізнання у вчиненні злочину. Європейський суд встановив також порушення ст. 3 Конвенції в частині неефективного розслідування скарги заявника на катування. Суд зазначив, що, хоча за фактом заподіяння до заявника тілесних ушкоджень, було порушено кримінальну справу, вона 5 разів закривалася постановами прокуратури. У зв'язку з цим Європейський суд зазначив, що чотири із зазначених постанов (крім останньої) були скасовані з мотивів неповноти проведеного розслідування. Більше того, закриваючи кримінальну справу, слідчий недвозначно вказував, що незважаючи на вказівки вищестоящих прокурорів і судів, він не бачить необхідності виконувати зазначені інструкції. Суд особливо відзначив, що подібна поведінка явно свідчить про упередженість слідчого. При цьому апеляційний суд, розглядаючи скарги заявника на постанову про закриття кримінальної справи, вказав на необхідність розслідування скарги Генеральною прокуратурою України, однак таке розслідування так і не було проведено. З наведених причин Суд дійшов висновку про неефективність проведеного розслідування [6].

Також слід вказати на таку позитивну новелу, як введення інституту слідчого судді, на якого новим КПК покладені функції судового контролю під час досудового провадження. Це призвело до того, що доступ захисника до суду у випадках порушення закону з боку обвинувачення є значно простішим порівняно з КПК України від 1960 р. [5].

До негативних факторів, до яких на нашу думку, треба віднести, перш за все, запровадження у гл. 21 нового КПК негласних слідчих (розшукових) дій. Основна про-

блема катувань на досудовому слідстві переважно була пов'язана з існуючою порочною практикою участі у розслідуванні оперативних працівників правоохоронних органів, і тому одним із засобів боротьби з зазначеним явищем є відокремлення слідства від розшуку. А враховуючи вимоги гл. 21 КПК слідчий може перетворитися у оперативного працівника, який фактично і буде проводити оперативно-розшукові заходи, які мають назву у КПК слідчих дій (різновид слідчих дій – ч. 1 ст. 246 КПК), але насправді за своєю сутністю є негласними розшуковими діями [3].

Викликає занепокоєння відсутність у слідчій та судовій практиці ефективних гарантій, які б унеможливили використання показань, отриманих від підозрюваних в ході розслідування у разі, якщо вони стверджують, що дали такі показання недобровільно. Слід відзначити, що положення нового КПК встановлюють загальну заборону на використання судом свідчень, наданих прокурору або слідчому і вимагають, щоб такі показання давалися лише в присутності судді. Виключенням є лише виняткові випадки, пов'язані із необхідністю отримання показань свідка чи потерпілого під час досудового розслідування через існування небезпеки для їх життя і здоров'я, тяжкої хвороби, наявності інших обставин, що можуть унеможливити їх допит в суді або вплинути на повноту чи достовірність показань.

Отримання від особи під фізичним та/або психологічним тиском інформації, яка дозволить отримати докази злочину, зокрема, матеріальні, при незаконному її утримання під контролем співробітників ОВС з моменту фактичного затримання і до часу офіційної реєстрації затримання, залишається достатньою мотивацією для застосування катувань. Крім того, шляхом застосування фізичного та психічного насильства можна залякати затриманого, який потім під час побачення з адвокатом або відмовляється від нього або, побоюючись поганого поводження з боку органів досудового розслідування у майбутньому, вибирає позицію визнання провини. Звертає на себе увагу також та обставина, що, незважаючи на те, що пояснення, отримані від учасників кримінального провадження та інших осіб, не є доказами, такі пояснення продовжують долучатися до матеріалів кримінального провадження.

У Щорічній доповіді правозахисних організацій про права людини в Україні йдеться, що значною мірою неспроможність органів прокуратури провести ефективне розслідування за скаргою про катування пов'язана з суперечливими функціями, які вона виконує відповідно до національного законодавства. Так, з одного боку органи прокуратури відповідають за перевірку законності дій міліції, а з іншого підтримують обвинувачення у суді. А відтак, працівники прокуратури мають тісні професійні зв'язки з працівниками міліції. Цей конфлікт інтересів завдає шкоди ефективному розслідуванню скарг про застосування катувань. В результаті в Україні панує обстановка безкарності міліціонерів, які застосовують погане поводження під час своєї щоденної роботи. Така обстановка

безкарності є однією з основних причин поширення в Україні катувань [7].

Погані умови тримання під вартою зазвичай пояснюються обмеженими можливостями фінансування установ ДПтСУ. Однак, проблема переповненості слідчих ізоляторів лише частково пов'язана з фінансуванням установ кримінально-виконавчої системи. У значній мірі вона залежить від ідеології і системи кримінального правосуддя щодо тримання під вартою обвинувачуваних. На практиці в багатьох випадках зберігається презумпція на користь тримання під вартою. Не розвивається система застосування застави та інших запобіжних заходів [8].

Проте, вимоги нового КПК України щодо обов'язку судді оцінити вагомість наявних доказів про вчинення підозрюваним, обвинуваченим кримінального правопорушення, тобто наявності «обгрунтованої підозри» для поміщення особи під варту є доволі високим стандартом, якого не було у попередньому кримінальному процесуальному законодавстві України, і який має сприяти розвантаженню слідчих ізоляторів.

Висновок. На нашу думку, з метою зменшення кількості незаконного впливу на учасників кримінального провадження, слід пришвидшити процес створення Державного бюро розслідувань, як це передбачено ст. 216 нового КПК України. Функції цього бюро мають включати незалежний механізм розслідування скарг на дії працівників міліції відповідно до міжнародних стандартів прав людини. Він повинен розслідувати злочини, вчинені суддями, працівниками міліції і високопоставленими чиновниками.

Крім того, Україна потребує незалежного органу для розслідування заяв про застосування поганого поводження співробітниками правоохоронних органів та працівниками кримінально-виконавчої системи. Цей орган має відповідати п'ятьом принципам, встановленим практикою Європейського суду з прав людини, а саме: незалежності, адекватності, оперативності, громадського контролю та участі жертви у провадженні. Він не повинен мати жодного ієрархічного чи інституційного зв'язку з міліцією чи урядом.

В свою чергу, правоохоронці, щодо яких порушені кримінальні провадження за повідомленнями про застосування ними катувань, мають бути відсторонені від своїх посадових обов'язків на час проведення розслідування чи перевірки, але не звільнені до винесення вироку національним судом.

Державні органи мають визнати дійсний масштаб катувань. Для цього правоохоронні органи, установи кримінально-виконавчої системи та суди мають вести статистичний облік випадків катувань та оприлюднювати свої статистичні дані. Судам слід уважно вивчати наявність «обгрунтованої підозри» під час розгляду клопотань про обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, як цього вимагає новий КПК України, що сприятиме «розвантаженню» переповнених слідчих ізоляторів та в кінцевому результаті – приведенню умов тримання у відповідність до європейських стандартів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Правовые и институциональные механизмы защиты и поощрения прав человека // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.minjust.gov.ua/upr/upr_project_dopovid.html.
2. Захаров Є. Чи менше катують у міліції? // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.radiosvoboda.org/content/.../25120022.ht.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із прийняттям Кримінального процесуального кодексу України». – К.: Юрінком Інтер, 2012. – 376 с.
4. Справа «Василь Івашенко проти України» (заява №760/03, рішення від 26.07.2012 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: court.gov.ua/sud2607/sydova.../ivashenko/.
5. Легких К.В. Катування: чи є зміни на краще у зв'язку з прийняттям нового КПК України / К.В. Легких // Вісник Академії адвокатури України, 2012. – С. 128-130.
6. Справа «Григор'єв проти України» (заява №51671/07, рішення від 15.08.2012 р.) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: search.ligazakon.ua/l_doc2.../SOO00418.html.
7. Щорічні доповіді про права людини. Права людини в Україні 2012. Доповіді правозахисних організацій // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: helsinki.org.ua/index.php?r=1.4.1.9.
8. 26 червня – Міжнародний день захисту жертв катувань // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.khpg.org/index.php?id=1308825893.